

ORTA SINIF(LAR)

“ol mâhîler ki deryâ içredir, deryâyı bilmezler”

Giriş

2013 yılındaki Haziran ayaklanmaları ile ilgili bir çok yorum, inceleme, gazete ve dergi makalelerinde, ayaklanmanın “yeni orta sınıf”ın, “prekarya”nın ya da “yeni küçük burjuvazinin” eseri olduğu, bu sınıfa (veya bazılarınca ifade edildiği gibi bu “sınıflara”) dayandığı iddiası ileri sürüldü. Bazı çevrelerde Marksist sınıf anlayışının günümüz toplumlarına uymadığı, sınıf mücadelesinin artık toplumun gelişim ve dönüşümünün motoru olamayacağı “bilimsel verilerle” kanıtlanmaya çalışılıyor. Çoğunlukla akademik çevrelerden kaynaklanan ve günlük basın yayın organlarına kadar geniş bir çevrede de kabul gören bu ve benzeri tahlillerin etkisiyle Türkiye’deki sosyalist çevrelerde yeni bir devrimci özne arayışları tekrar gündemin ilk sıralarına yerleşti.

Marksizm orta sınıfın varlığını inkar etmez ama bu sınıfın, Anglo-Sakson sosyoloji okulunun veya Weberyen sosyologların ele aldıkları biçimde gelir seviyelerine ve refah yani tüketim alışkanlıklarına bağlı olarak tanımlanmasına karşıdır. Şayet diğer sınıflardan bağımsız, özgün bir “orta sınıf”tan söz edilecek ise, bu sınıfın mensuplarının kapitalist üretim ilişkileri içinde burjuvaziden ve işçi sınıfından farklı olarak hangi ilişkiler içinde olduğunu, kapitalist üretim sürecindeki rollerini irdelemek, ortaya koymak gerekir.

Tarihsel Materyalist, Marksist sınıf anlayışının çarpıtılması ve giderek imhası için her siyasi, felsefi görüşten yıllardır süren çabalar giderek yoğunlaşmaktadır. Bunlar bazen açıkça artık işçi sınıfının varlığının söz konusu olmadığından, işçilerin dışındaki diğer toplumsal kesimlerin sınıf konumlarının niteliklerine kadar çok geniş bir alanda sürmektedir. Şu veya bu filozofun, yazarın veya sosyologun bu konudaki düşünceleri, yorumları üzerinde sonsuz bir tartışma yürütülebilir. Toplumların gelişim ve dönüşümlerini araştırılırken toplumsal sınıftan ne anlaşıldığı, toplumsal sınıfların nasıl tanımlanması gerektiği başlı başına bir tartışma konusudur. Fakat unutulmaması gereken Marksist sınıf anlayışının sadece sosyolojik veya etnografik bir araştırma konusu olmadığı, aynı zamanda somut tahlillere dayanan, son duruşmada toplum içindeki sınıfların ortadan kalkmasını hedefleyen bir devrim öğretisi olduğudur. Bu yüzden Marksist sınıf kavramını güncel siyasal gelişmeler ne olursa olsun her dönemde yerli yerine oturtmak hayati bir önem taşır.

Söz gelimi, Prekarya teorilerinin sonuçlarından biri de işçi sınıfının kendi tarihinden kopartılmasıdır. Düzenli işlerde çalışanlar işlerinden çıkartılıp bir süre sonra başka ya da aynı şirketlerce güvencesiz şartlarda tekrar işe alınıyorlar. Bu defa kendilerine bazı aydınlarımız ve akademisyenlerimiz artık işçi olmadıklarını, başka bir sınıfa mensup olduklarını ve yeni örgütlenmelere ihtiyaçları olduğunu anlatıyor. Sınıf’ın kendisi için sınıf olması onun sadece güncel şartlardaki çıkarlarının ve mücadelesinin bilincinde olmasını değil fakat aynı zamanda kendi tarihinde bilincinde olmasını gerektirir.

Karl Marks ve Friedrich Engels’in Komünist Manifesto’da “Almanya’da 16. yüzyılın bir kalıntısı olan ve o zamandan beri çeşitli biçimler altında tekrar tekrar ortaya çıkıp duran *küçük-burjuva* sınıfı” derken belirttikleri gibi; Marksist sınıf öğretisi duragan değil, dinamik bir toplumsal yapılanmanın tahliline dayanır. Sınıfların yapıları, karakterleri ve mensupları sürekli bir değişim içerisindedirler. Burada farklılık toplumsal sınıfların hangi yöntemlerle hangi verilere dayanarak tahlil edildiğindedir. Bu yüzden bu çalışma ampirik verilerin

tahlilinden çok toplumsal tahlillerde sıklıkla kullanılan kavram ve yöntemlerin bazıları üzerinde duracaktır.

Söz konusu savların büyük bir kısmı teorik olarak Weberyen “statü” ve “sınıf” anlayışına dayanmaktadır. Max Weber’in toplumsal tahlillerinde “statü” ve “sınıf” kavramları içerikleri ve toplumların gelişimde oynadıkları rol açısından Marksizmden çok farklı bir işleve sahiptir. Bir diğer eğilim, 1960’lardan sonra özellikle batı Avrupa ve ABD’de yaygınlaşan yeni sol literatürün ve yazarların etkisiyle ve çoğu kez tuhaf bir şekilde, bu yazarların kendi savlarıyla çelişir şekilde, işçi sınıfının artık devrimci bir özne olmadığı ve 21. yüzyılda yeni toplumsal sınıf ve tabakaların ortaya çıktığını kanıtlamaya çalışmaktadır.

Bu çalışmada ele alınacak kaynaklarda Max Weber’in ve Webercilerin tezleri sık sık karşımıza çıkacak olmasına rağmen Weber’in teorilerinin toptan yada kapsamlı bir eleştisi değil, sadece Türkiye’deki sol yazında son yıllarda yeni-Weberyen veya yarı-Weberyen anlayışla Marksist sınıf kavramına yöneltilen eleştirilerin bir değerlendirilmesi olacaktır.

Sınıf ve Sınıflandırma

Biliniği gibi Karl Marks’ın temel eserlerinden biri olan “Kapital”, üçüncü cildin sonunda, toplumsal sınıfları inceleyen bölüm tamamlanamadan bir kaç sayfalık bir girişten sonra biter. O günden bu yana Tarihsel Materyalist sınıf anlayışı üzerindeki tartışmaların sonu gelmiyor. Ondokuzuncu yüzyılın sonundan beri, Marksist kapitalizm eleştirisine, özellikle kapitalizmin krizlerine ve kapitalist toplumlarda sınıfların özgünlüklerine ve konumlarına dair teorik yapıya karşı siyasal yelpazenin her tarafından yaygın bir saldırı söz konusudur. Bunların bir kısmı, yirmibirinci yüzyılda artık toplumsal sınıfların varlığından söz edilemeyeceğini, sınıfların yerini “mekanlar”ın, “çoğunluklar”ın aldığı iddiasındadır. Diğer bir eğilim sınıfların varlığını kabul etmekle beraber, sınıf yapılarının Marksist yöntemlerle değil, başka ve çoğunlukla Max Weber’den etkilenen yöntemlerle araştırılması gerektiğini savunmaktadır. Ve nihayet bir üçüncü eğilim, tarihsel materyalist anlamda sınıfların varlığını kabul etmekle birlikte, bu sınıfların toplumların gelişim ve dönüşümdeki rollerinin değiştiği, işçi sınıfının artık devrimci bir potansiyel taşımadığını, bu potansiyelin artık yalnızca “yeni orta sınıf”ta olduğunu ileri sürmektedir. Sınıflar konusundaki bu tavırlar, tabii ki birbirlerinden Çin seddi ile ayrılmış değil. Birçok yazar, sosyolog, akademisyen ve siyasetçide bunların bir karmaşasını görmek mümkün.

Herkes toplumu istediği gibi sınıflara ayırabilir. Perspektifi ve siyasal tercihleri dinler üzerinde yoğunlaşan bir araştırmacı; toplumu, müslüman sınıflar ve hıristiyan sınıflar veya sunni sınıflar ve alevi sınıflar olarak ele alabilir, ya da beslenme alışkanlıkları üzerinde çalışan bir araştırmacı; toplumu, et yiyenler sınıfı ve et yemeyenler sınıfı olarak vs., vs., inceleyebilir. Sonuçta, toplumsal sınıfların varlığı, karakteristikleri, özgünlükleri ve benzeri üzerine yapılmış çalışmalar, çalışmayı yapanların dünya görüşleri, nasıl bir toplumda yaşamayı arzuladıklarından, siyasal tercihlerinden bağımsız değildir.

Bugün Türkiye’nin siyasal ortamında, teorik yayın organlarında, çeşitli kitaplarda okuduğumuz, gördüğümüz tam da budur. Toplumsal sınıfları, Marksizmin, kapitalizm eleştirisine dayanarak ya da tarihsel materyalist açıdan tahlil etmek neredeyse ayıp, geri kafalılığın bir göstergesi olarak algılanmaya başlanmıştır. Bunun ilginç örneklerinden birini E. Balkan ve A. Öncü’nün bir çalışmasında izlemek mümkündür. Yazarlar, “islami orta sınıfı” (acaba dinlere göre ayrılan ayrı ayrı orta sınıflar mı var?) inceledikleri çalışmalarında “orta sınıfı bir toplumsal sınıf yapan nedir?” sorusunu sorarlar. Ve kendi sorularını kendileri

şöyle cevaplarlar: “... aileyi, sınıfın yeniden üretiminin önemli bir aracı olarak gördük. Aile, .. Türkiye’deki orta sınıf formasyonunun başlıca aktörlerinden biri”dir. (Balkan ve Öncü, 2014b, s.272) Herhalde toplumsal sınıfların, aile yapılarına göre belirleneceği söylenmek istenmiyor. Fakat “sınıfın yeniden üretimi” nedir? Emeğin yeniden üretimi hem Marksist yazında hem de sosyolojide işçinin emek gücünü yeniden kazanması için gerekli tüketim sürecini anlatır. Ama sınıfların ortaya çıkması, gelişmesi, bir sınıfın sayısal olarak büyümesi bambaşka dinamiklere bağlıdır. Yazarlar bu temel düşünceden hareketle, bazı ailelerin, özellikle “islami burjuvazi”ye mensup olduklarını söyledikleri ailelerin, çocuklarına yabancı dilde eğitim olanakları sağlayarak, onların bu yeteneklerle orta sınıfa katılmalarını sağladıklarını, böylelikle orta sınıfın giderek büyüdüğünü ileri sürüyorlar. Onlara göre; “bir kişinin bildiği bir yabancı dil, ..., bu kişinin nesnelleşmiş sermayeye sahip olduğu”nu gösterir ve “o kişinin üst orta sınıftan geldiğini sembolize” eder. (Balkan ve Öncü, 2014b, s.280) Benzer bir anlayışı Türkiye’de “yeni orta sınıf” teorilerinin önde gelen temsilcisi Çağlar Keyder’de de bulmak mümkündür. O’da “sürekli büyüyen bir grup” olduğunu belirttiği “yeni orta sınıf”ın “ayırd edici özelliği”nin modern toplumda oluşan işbölümünde eğitim, beceri, bilgi gerektiren işleri yapmaları” olduğunu belirterek, bu orta sınıfa dahil olmanın üniversite eğitimi ve yabancı dil bilmeyi gerektirdiğini söyler. (Keyder, 2013a) Burada Max Weber’in “statü grupları” ve “pazar şansları” kavramlarının bir karmaşası ile karşı karşıyayız.

Kısaca özetlemek gerekirse; Weber, toplumda sınıflaşmaların insanların farklı “statü gruplarına” mensubiyetlerine, bağlar ve bu gruplardan birine ya da diğerine katılabilmeyi kişinin elinde bulundurduğu “pazar şansı” (Marktchance) ile açıklar. (Weber, 1980) Max Weber’in sosyoloji çalışmalarında, statü ve statü grupları kavramları önemli bir yer tutar. Weber, bu kavramları kullanarak toplumun katmanlaşmasını, toplumsal tabakalara ayrışmasını açıklar. Statü ve statü grupları kavramları Türkçe yazında da son on yıldır oldukça sık kullanılmaya başladı. Bu kavramların ardındaki sosyolojik bakış açısı, politik anlayış bir yana, statü sözcüğünün kendisi bir çok kavramın yanlış anlaşılmasına ya da anlaşılmasına yol açıyor. Weber’in eserlerini kaleme aldığı Almanca dilinde, “status” sözcüğünden kaynaklanan statü sözcüğü, “bir kişinin, bir şirketin veya bir ülkenin toplumsal veya yasal mevkisi” (Duden) anlamına gelir. Burada etimolojik tartışmalara girmeden statü sözcüğünün mevkî anlamına geldiğini, kişinin toplumdaki mevkisini tanımladığını kabul edebiliriz. Dolayısıyla Weberci sosyoloji bir insanın toplumsal mevkisinin, onun toplum içindeki itibarının, saygınlığının sonucu olduğundan hareket eder. Bu anlayışın tezahürlerini; eğitilmiş, kültürlü olmayı veya bir ya da daha fazla yabancı dil bilmeyi sınıf aidiyetinin bir göstergesi olarak kabul eden yorumlarda da görüyoruz.

Bunların ötesinde, Balkan ve Öncü, sıklıkla atıfta buldukları P. Bourdieu’nun “kültürel sermaye” tezlerinde etkisiyle olsa gerek, belli bir kültürel birikimin ve bunun taşıyıcısı ailenin kişilerin sınıf konumlarını belirleyeceği iddiasındadırlar. Böylelikle insanların, kendi iradelerinden bağımsız objektif sınıf konumlarının, kültürlerini yani başka bir ifadeyle topyekun toplumsal davranışlarını belirlediğini değil, kültürlerinin sınıf konumlarını belirlediği iddia edilmektedir. Tarihsel Materyalist anlayışa tamamiyle zıt bu mantık yürütmeye Karl Marks’ın şu yorumu yeterli cevabı vermektedir: “Zamanımıza kadarki bütün tarihsel gelişmeden çıkan şudur: bir sınıfın bireylerinin giriştikleri ve her zaman onların bir başkasına karşı ortak çıkararıyla koşullandırılmış bulunan kollektif ilişkiler, bu bireyleri, yalnızca vasat bireyler olarak, kendi sınıflarının yaşayış koşulları içinde yaşadıkları ölçüde içinde toplayan bir ortaklaşılık oldular; demek ki, bunlar, kısaca, bireylerin bireyler olarak

değil, ama bir sınıfın üyeleri olarak katıldıkları ilişkilerdi.” (Marks,1976, s.81, “Alman İdeolojisi”)

Pierre Boudieu’yu takip ederek toplumsal sınıfları tasnif ve tahlil etmenin zorluğu, Bourdieu’nun sınıf anlayışından da kaynaklanır. 1980’li yıllarda, yayın organlarında ve akademik tartışmalarda; bir dizi ülkede, her yerde yalnızca orta sınıfın mevcudiyetinden söz edilmesinden, “Fransız toplumunun sadece devasa bir orta sınıftan meydana geldiğini” (Boudieu, 1998, s.25) duymaktan sıtkı sıyrılan Bourdieu, sonunda kurtuluşu toplumsal sınıfların tarihsel materyalist anlamda varlığını toptan inkâr etmekte bulur. “ Ama tam da bu sınıflandırmadaki keskinlik, içinde, insanın, sadece *kağıt üzerinde* mevcut olan, teorik sınıfları, yapay gruplandırmaları, kafalarda yaratılmış bilim adamlığı kararlılığının gücü ile *gerçek* sınıflar olarak, ..., algılanmaları tehlikesini içinde taşıyor.” (Boudieu, 1998, s.23) “Toplumsal sınıflar (diye bir şey) yoktur. ... Var olan (şey) toplumsal bir mekandır ...” (Boudieu, 1998, s.26)

İkincisi, yabancı dil bilenlerin orta sınıfa dahil oldukları iddasının ardında yatan ön-kabul; bu insanların çalışma hayatında sahip oldukları bilgi sayesinde söz yerindeyse sıradan işçilerin yaptıkları işleri değil, daha üst seviyedeki işleri yapacakları düşüncesidir. Bu ve benzeri yetenekler veya olgular, Weberci anlayışa göre insanların toplumda şu yada bu mevkiyi (statü) kazanmalarının başlıca sebeplerinden biridir. Marksist yazın dışında en ciddi tahlilleri İngiliz sosyolog Anthony Giddens’te bulabiliriz. Giddens bu anlayışı içeren pazar şansı kavramının; “teknik bilgi, özel yetkinlikler, beceriler ve yetenekleri içerdiği”ni ve hareketliliği (mobilitaet) gerektirdiğini (Giddens, 1979, s.231) belirtir. Pazar şansının, yani bilgi ve yetenek gibi değerlerin orta sınıfa dahil olmayı ne kadar kolaylaştırdığını işsiz dolaşan, garsonluk, işportacılık gibi işlerle geçimini sağlamaya çalışan üniversite mezunlarına sormalı! Kişinin sınıf aidiyetinin böyle bir ölçüye dayandırılması, her şeyden önce onun, toplum içinde hangi işlevleri üstlendiğine değil, sahip olduğu kabul edilen yetenekleri kullanabilip, kullanamadığından değil, sadece teorik olarak bu yetenekleri taşıdığından hareket eder.

Teorik Temeller

Fakat güncel yorumların ayrıntıları içinde boğulmadan, öncelikle, orta sınıfın varlığı ve özgünlükleri konusunda tarihsel materyalizmin kurucularının ne dediklerine bakmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Giddens, Marks’ın, “Artı Değer Teorileri”nde Ricardo’yu eleştirirken yaptığı şu değerlendirmeyi alarak, orta sınıf hakkındaki tutmunun bilmece gibi (raetselhaft) olduğunu (Giddens, 1979, s.219) iddia eder: (Ricardo) “ bir yandan workmen (işçi)nin diğer taraftan kapitalist ve toprak ağasının (Landlord) arasında sürekli çoğalarak (bunların) ortasında bulunan orta sınıflar bir yandan çalışanların üstünde bir yük olurken, diğer yandan en üstteki on binin sosyal güvenliğini ve iktidarını büyütüyor.” (MEW, 26-2, s.576) Karl Marks’ın bu yorumunun “bilmece gibi” ya da şaşırtıcı bulunması, Marksizmin işçi sınıfı ve burjuvazi dışında başka sınıfları tanımadığı, orta sınıfın varlığını inkâr ettiği temel yanılığına dayanır.

Marks’a yöneltilen eleştirilerin çoğu, onun sınıf anlayışının iki kutuplu (dichotomik) olduğu ve marksist teoride orta sınıfın toplumun gelişiminde kayda değer bir rol oynamadığıdır. Örneğin, Anthony Giddens; “iki kutuplu sınıf anlayışının orta sınıfın varlığını kavramayı zorlaştırdığı”nı (Giddens, 1979, s.122) söyler. Oysa gerek Marks’ın gerekse Engels’in çalışmalarında orta sınıfın varlığı ve işlevi hakkında çok geniş ve köklü yorumlar bulmak mümkündür.

Marks ve Engels eserlerinde, orta sınıfla ilgili yorum ve tahlilleri çeşitlilik gösterir. Marksist anlayışa göre, kapitalist toplumlarda orta sınıfa yer olmadığı, toplumun sadece işçi sınıfı, burjuvazi ve köylülerden oluştuğu yolundaki kanı vulger (yabanıl) Marksist anlayışın ürünüdür. Her ikisi de değişik dönemlerde orta sınıfla ilgili yorumlara yer vermişlerdir. Ancak orta sınıf hakkında yazdıkları, yazılarını kaleme aldıkları tarihlere, dolayısıyla değişik ülkelerde toplumsal olayların farklı gelişimlerine göre çeşitlilik gösterir. Örneğin F. Engels, 1847 Temmuz’unda yazdığı “Koruyucu Gümrükler veya Serbest Ticaret Sistemi” başlıklı yazısında („Schutzzoll oder Freihandels-System“, „Deutsche-Brüsseler- Zeitung“ Nr. 46 vom 10. Juni 1847, MEW 4, s. 58) Almanya’da „orta sınıfın egemenliğinin başladığı”ndan söz eder. İlk bakışta şaşırtıcı gelen bu yorumun benzerlerini hem kendisinin hem de Marks’ın başka yazılarında da bulmak mümkündür: “Orta sınıfın kendisinin geçim araçlarına devrimin yönetimini üstlenen politikacılar tarafından el konuldu. *Orta sınıf işçilerden daha fazla barbarlaştı.* .... Bu olağan dışı buhranda, görevlerinin bilincinde olmaz görünen, kötü niyetli değilse de cahil hükümet, ilk önce işçileri orta sınıfa karşı kıskırttı, şimdi bu ikincilere yardımcı olarak kandırılmış, aldatılmış ve kızgın işçileri yeryüzünden silmeye çalışıyor.” (Engels, Die „Kölnische Zeitung“ über die Junirevolution, Neue Rheinische Zeitung" Nr. 31 vom 1. Juli 1848, MEW 5, s. 139)

Marks 1852 yılında, İngiltere’de 1830’larda gerçekleşen toplumsal olayları geriye dönüp yorumladığında, bir bütün olarak burjuvazinin orta sınıfı meydana getirdiği kanısındadır. „Sanayici ve ticari orta sınıf, yani burjuvazi, Whigs ve Tories’lerin¹ yanı sıra ortaya çıktığından ve özellikle 1831 yılında reform yasasını kabul ettiği andan itibaren, sınıfların ve partilerin göreceli pozisyonları temelden değişti.” (Marks, MEW 8, s.355) Bu kadar da değil; 1849 yılında, „Neue Rheinische Zeitung”un 184. Sayısında, Fransa’daki 1848 devrimini yorumlarken, orta sınıfın burjuvazi tarafından yenilgiye uğratıldığı belirtir. “Fransa’da işçi sınıfının yenilgisi, Fransız burjuvazisinin zaferi, Galya horozunun kanlı bir ayaklanma ile feodalizme cevap verdiği (ve) orta sınıfların halkla kaynaştığı bir anda, tüm Avrupa ülkelerinde, aynı zamanda orta sınıfların yenilgisi idi.” (Marx, MEW 6, s.149) Orta sınıf, işçi sınıfı ile ittifak yapmış ve büyük burjuvazi karşısında yenilgiye uğramıştır. “Devrimin gidişatı hızla öyle bir duruma ulaştı ki; her renkten reformcu, orta sınıfların en makul talepleri, en aşırı yıkıcı partinin bayrağı etrafında, kızıl bayrağın etrafında toparlandılar.” (Marx, MEW 7, s.88)

Orta sınıflar konusunda aynı yaklaşım Engels’in çalışmalarında da görülür. O da 1840’larda ki toplumsal olayları irdelerken orta sınıf ve burjuvazi arasında bir ayırım yapmaz. “Almanya’da orta sınıfın veya burjuvazinin siyasal hareketi 1840 yılından itibaren kaydedilebilir. Bu ülkenin sermaye sahibi ve sanayici sınıfı o seviyede olgunlaşmıştı ki; yarı feodal yarı bürokratik meşruti bir rejimin baskısını daha uzun süre duyarsızca ve edilgence kabullenmeyeceğine dair işaretler çoktan ortaya çıkmıştı.” (Engels, MEW 8, s.19)

Sanıldığı aksine, Marksizmin sınıfların gelişiminde, bir sınıftan diğerlerine geçişte sadece tek yönlü bir hareketlilik öngörmez. Kapitalizm her dönemde ve mutlak olarak burjuvazinin bazı unsurlarının ve küçük burjuvazinin tümüyle proleterleştiği iddiasında değildir. Marks, Artı Değer Teorileri’nde üretkenliğin artışı ile işçi nüfusu arasındaki ilişkiyi incelerken, sermayenin yoğunlaşmasının üretken sınıfların eski unsurlarının proleterleştiğini söyler ve ekler; “bu unsurların küçük bir kısmı da orta sınıfa yükselirler”. (MEW, 26-1, s.200) Yani Marksizm, kapitalist toplumda, vulger Marksistler ve liberal teorisyenler tarafından inatla iddia edildiği gibi, sınıflar arası hareketliliğin, geçişlerin mülksüzleşme sonucu sadece orta

¹ Whigs: Burjuvazinin; sanayici ve ticari orta sınıfın parlamentodaki temsilcisi. Tories: toprak beylerinin ve asillerin partisi

sınıftan proleterya'ya doğru olmadığını, verili şartlar altında bunun aksine bir hareketliliğin de söz konusu olduğunu tespit eder.

Marks ve Engels'in orta sınıfı ele alışlarını ve bunun tarihsel olaylarla bağlantılarını dikkate aldığımızda, orta sınıf ifadesinin tarihsel olayların akışı içinde ve sınıf ve toplumsal tabakaların bu olaylardaki konumlarına göre, özgün bir sınıfı tanımlamaktan çok, egemen sınıf ile sömürülen sınıfların arasında kalan toplumsal tabaka ve katmanları tanımlamak için kullanıldığını görürüz. Her ikisi de orta sınıfı çalışmalarında konu ederken, bazen küçük burjuvazi, bazen bir bütün olarak burjuvazi, bazen köylülükten söz etmeleri tesadüfi değil, bu toplumsal tabakaların toplumsal ve siyasal olayların gelişimi ile ön plana çıkışlarına bağlıdır. Yoksa 1830 – 1840'larda genel olarak burjuvazinin, 1850'ler sonrasında küçük burjuvazinin orta sınıf olarak tanımlanmasının, Marks ve Engels'e bunaklık ithamında bulunmayacak isek bir anlamı yoktur.

Orta sınıf mı, Proleterya mı büyüyor?

Çağlar Keyder bir çok başka liberal ve liberal-sol yazar gibi; “yeni” orta sınıfın, “nüfus içinde oranı sürekli büyüyen bir grup” (Keyder, 2013a) olduğu kanısındadır. Başka yazarlar tarafından da paylaşılan ve genel olarak 1980'lerden sonra kapitalist toplumda bir “sanayisizleşme”nin gerçekleştiği tezine dayanan bu anlayış; proleterya'yı sadece sanayi sektöründe kötü şartlarda çalışan işçiler olarak anladığı için, bu sektördeki işçilerin orantısız azalışına (böyle bir azalış sayısal olarak söz konusu değilse bile) karşılık ücretli olarak çalışan nüfusun artışını orta sınıfın büyümesi olarak kabul eder. Sanayisizleşme tartışmalarına girmeden, burada günümüzdeki sanayinin sadece yirminci yüzyılın başındaki klasik sektörleri kapsamadığını, aksine gıda üretimi ve hatta müzik ve film üretimi gibi bir çok sektörün de sanayiileştiğini belirtmekle yetinelim. Fakat bu konuda daha net bir fikir edinebilmek için kimin işçi sınıfından sayılıp sayılmayacağına bakmak yerinde olacaktır.

Yeni orta sınıf tartışmalarında sıkça tekrarlanan savlardan biri de, bu “sınıf”ın neo-liberal politikaların bir sonucu olarak tarih sahnesine çıkan bir sınıf olduğu iddiasıdır. Oysa benzer iddialar neredeyse her kırk elli yılda bir tekrarlanır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından bu yana, toplumsal sınıflarla ilgili Marksizm dışı araştırma ve yorumlara bakıldığında, akademi çevrelerindeki her yeni neslin “yeni” bir orta “sınıf” keşfettiğini düşünmekten kendinizi alamazsınız. Ama yeni orta sınıf ne kadar yeni? 1909 yılında kaleme aldığı “Yeni Orta Sınıf” başlıklı yazısında, Hollandalı marksist düşünür Pannekoek; yirminci yüzyılın başında Almanya'da bir grup profesör tarafından bu teorinin öncülüğünün yapıldığını ve bunların, sanayide sayıları gittikçe çoğalan ustabaşların, mühendislerin, bölüm menejerlerinin avukatlar, yazarlar ve benzerleri ile yeni bir sınıf oluşturduklarını ve eski orta sınıfın yerine geçtiklerinin savunduğunu anlatır. (Pannekoek, 1909) Benzer teoriler yaklaşık altmış yıl sonra, 1968'lerdeki toplumsal dalgalanmalardan sonra tekrar özellikle Anglo-Sakson ve Batı Avrupalı düşünürlerce ortaya sürülür. Fakat bu defa eskisiyle ilgili olmayan, ondan tamamen farklı yepyeni bir sınıf söz konusudur. İşin tuhafı her defasında ileri sürülen iddialar aşağı yukarı benzer “ampirik verilere” dayanır. Gelirlerin yükselişi, refah seviyesinin artışı, kültürel hayatın zenginleşmesi, daha çok insanın daha fazla tüketmesi ve saire!

Orta sınıfın büyüdüğüne kanıt olarak genellikle; ücretlerin yükseldiği, refah seviyesini arttığı ve benzeri olgular gösterilir. Sınıf tartışmalarının; refah seviyesi, tüketim alışkanlıkları ve benzeri üzerinden yürütülmesi Marksizm dışı yazında (ve bazen Markist olmak iddiasıyla ortaya çıkan yazında da) pek yaygın bir yöntemdir. Bu tartışmalarda tarihsel materyalist sınıf anlayışının çöktüğünü kanıtlamak için yükselen refah seviyesi ile proleteryanın sayıca yavaş yavaş azalarak, toplumun çoğunluğunun yeni bir orta sınıfın mesuplarından oluştuğu ileri sürülür. Bu iddiaların temelinde, Marksizmin sınıf anlayışının işçi sınıfının mutlak

yoksullaşmasını öngördüğü yanlıgısı vardır. Dolayısıyla ortalama gelir seviyelerini gösteren istatistiklerde toplumun sayıca en büyük bölümünün eskiye oranla daha yüksek gelirlere ulaştığını göstermek, orta sınıfın gittikçe büyüdüğü ve Marksizmin; orta sınıfın giderek küçüleceği yolundaki öngörüsünün yanlışlığının kanıtı olarak alınır. Oysa bu savlarda Marksizme atfedilen yoksullaşma, ne sadece gelir seviyeleriyle, ne de sadece ulusal sınırlar içinde ele alınamayacak bir konudur.

Nitekim Anthony Giddens de, Marks'ın ücretlerin asgari geçim seviyesine düşeceğini iddia ettiği ama gerçekliğin bu öngörünün aksine, ücretlerin artması şeklinde görüldüğünü söyler. (Giddens, 1979, s.182 -183) Dolayısıyla orta sınıfların büyüdüğü, proleterleşmenin söz konusu olmadığı ima edilir. Burada ücretlerin artmasına sebep olan dinamizmin, kapitalizmin giderek artan üretim yaptığı (her yıl daha fazla araba, daha fazla bilgisayar, vs.) ve bu ürünlerin tüketilmesi gerektiği unutulur. Tüketici kredileri bunun için vardır. Ayrıca ücret artışını reel olarak ele almak gerekir.

Bizzat Giddens'in kendisinin, Marksizmin “yoksullaşma” tezi hakkında yapılmış “en parlak” çalışma olarak değerlendirdiği Ernest Mandel'in, “Marksist Ekonomi Teorisi” adlı eseri bu tartışmayı açıklığa kavuşturmak için yararlı olabilir. “*Kapitalin tarihi, çoğunluğun mülkiyetinin, sürekli olarak gittikçe küçülen bir azınlığın yararına, yok edilmesinin tarihi*” olduğunu belirten Ernest Mandel, rekabet sonucu iflas eden kapitalistlerin ne olduğunu sorar ve bu soruya mülksüzleştirilmiş bu eski kapitalistlerin, en iyi şartlarda başka işletmelerin yöneticileri, teknik elemanları, yani maaşlı memurları haline geldiklerini söyler ve ekler: “Bu, sermaye sahipliğinden emek gücünün sahipliğine dönüşme, orta sınıfın proleterleşmesidir. Zorunlu olarak, yaşam standartlarının düşmesi anlamında, bir sefilleşme manasına gelmeyen bu kavramın bilimsel olarak neyi ifade ettiğini anlamak gerekir.” (Mandel, 1968, s. 175) “Küçük ve orta büyüklükteki kapitalistler, büyük işletmelerin rekabeti tehlikeli bir seviyeye geldiğinde belli bir üretim sektöründen gönüllüce çekilip, Rosa Luxemburg'un dediği gibi, kendilerine bir anlamda bir öncü rolü biçildiği yeni sanayii dallarına yöneliyorlar.” “Nihayet, sabit sermayenin dikkate değer büyümesi, eski ustabaşı ve direktörün yerine, *yeni işletme hiyerarşilerini* hayata geçirir: Teknisyen, baş mühendisler, üretim müdürleri, planlama ofisleri, satış ve reklam şefleri, pazar araştırma bölümleri, laboratuvar yöneticileri, vs. Böylelikle yaşam standartları aşağı yukarı eski orta sınıfa denk düşen bir *yeni orta sınıf* ortaya çıkar. Ama bu yeni orta sınıf, kendisini, eski orta sınıf burjuvaziden, *artık hiçbir üretim aracına sahip olmamasıyla* ayrılır ve sadece yüksek ücretler, gelenekler, yaşam tarzı ve önyargılarla proleteriyadan ayrılan basit ücretli memurlardan meydana gelir.” (Mandel, 1968, s. 177) (Burada “memur”dan kasıt devlet dairelerinde değil, özel sektörde çalışanlardır.)²

Yirmibirinci yüzyılda orta sınıfın sadece küçük burjuvaziden ibaret olduğunu iddia etmek artık kimseyi tatmin etmeyecektir. Tabii ki, kapitalizmin mülksüzleştirme dalgalarından arda kalan küçük burjuvazinin kılıç artıkları hâlâ orta sınıfın içindedir. Esnaflar, zanaatkârlar yok olmadılar. Fakat orta sınıfa yirmibirinci yüzyılın başında söz yerindeyse renk veren, onun ekonomik, siyasal ve kültürel sorunlarında ön plana çıkan, siyasal olarak daha aktif olan, kapitalistlerle işçi sınıfı arasında kalmış olan teknokratlar, avukatlar, akademisyenler ve benzerleridir. Orta sınıfın içinde bir yandan “eski” unsurlar varlıklarını sürdürürken, öte yandan kapitalist iş bölümünün, üretim ve dağıtımın global ölçekte yeniden düzenlenmesi sürekli olarak “yeni” unsurları bu sınıfın içine katıyor. Biraz da bu yüzden her yaklaşık 30 yılda bir (aşağı yukarı her yeni nesilin üretim sürecine girmesiyle) sosyologlar, filozoflar ve

² Mandel'in kullandığı kelime “Angestellte” dir. Diğer bazı başka lisanlarda olduğu gibi Almanca'da da bu ilişkiyi anlatan iki ayrı kelime vardır. Biri devlet memuru anlamına gelen “Beamte”, diğeri özel sektörde çalışanları tanımlayan “Angestellte”. Türkçe'de bu iki farklı konumu ifade eden iki farklı kelime olmadığı için bu yazıda, özel sektörde bir sözleşme ile ve düzenli maaş alarak çalışan ve ofis çalışanları gibi üretime doğrudan katılmayanlar memur olarak adlandırıldı. Bu yazıda orta sınıf tartışmalarında belli bir yeri olan devlet memurları ele alınmamıştır.

her renkten akedemisyen yeni bir sınıfın “güneşi selamladığını” kanıtlamak için birbirleri ile yarışa giriyorlar. Dolayısıyla; “teknokrasi sınıfı”, “profesyoneller sınıfı” ve benzeri gibi hangi isim altında olursa olsun, yeni bir sınıftan söz etmek yerine, orta sınıfın eski ve yeni unsurlarından söz etmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu yeni grupların mensupları, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmadıklarından, emek güçlerini satarak hayatlarını ikâme ettirseler dahi kendilerini genellikle işçi sınıfının bir parçası olarak görmezler. Demek ki; “eski orta sınıf” ile “yeni orta sınıf” arasında önemli bir temel ayrılık söz konusudur. Küçük burjuvazi, esnaf ve zanaatkarların oluşturduğu orta sınıfın eski unsurları üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulundururken, orta sınıfa yeni katılan toplumsal gruplar ağırlıkla ücretli çalışanlardan meydana gelir. Orta sınıfın eski mensupları yanında çalıştırdığı işçinin ürettiği artık değere el koyarken, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayan teknisyen, mühendis, avukat ve benzeri meslek sahiplerinin bunu yapmaları mümkün değildir. Bu farklılık orta sınıfın neden bir bütün olarak ya da bir sınıf olarak sahneye çıkmadığının, bir başka deyişle neden “kendisi için sınıf” olamayacağının sebebidir.

Orta sınıfın büyüdüğüne kanıt olarak sıklıkla serbest meslek sahiplerinin, ya da moda deyimiyle “profesyonellerin” sayılarının gittikçe artması gösterilir. Profesyoneller ve/veya uzmanlar olarak tanımlanan gruplar çoğunlukla sözleşmeli ücretliler olarak çalışırlar, ve çoğu zaman sözleşmeleri belirli projelerin gerçekleştirilmesi için gerekli zamanla sınırlıdır. Bu sürelerin dışında yeni projeleri, yeni sözleşme olanaklarını beklemek yorunda kalırlar. Bu yüzden sürekli ve istikrarlı bir gelir kaynağına sahip oldukları her zaman için söylenemez. Gene de zaman zaman ulaştıkları yüksek gelir seviyeleri profesyoneller olarak adlandırılan grubun, toptan ve her zaman üst sınıflara mensup oldukları kanısını uyandırır. Ayrıca bir yandan emek güçlerini satarak geçimlerini sağlamaları öte yandan çalışma koşulları ve gelir seviyeleri bakımından söz yerindeyse “basit” işçiden ayrılmaları, sınıf tahlillerinde klasik “orta sınıf sorunu”nu ortaya çıkarır. Değişik yazarlar, “ücretliler toplumu” içinde özellikle bilgisayar dalında çalışanların yüksek gelirler elde ettiklerini, bu yüzden emek güçlerini satarak geçimlerini sağlıyor olsalar dahi, işçi sınıfı içinde sayılamayacaklarını ve “yeni orta sınıf”ın bel kemiğini oluşturduklarını savunurlar. Şüphesiz bu dalda çalışan danışmanlar, programcılar arasında çok yüksek gelirlere ulaşanlar vardır. Bu konuda yaratılan efsanelere rağmen söz konusu sektöre yakından bakıldığında bambaşka gerçekler ortaya çıkar. Söz gelimi, 5 Eylül 2013 tarihinde Alman Frankfurter Allgemeine gazetesi, bilgisayar teknolojilerinin yeni iş olanakları yarattığını belirterek, şunları yazdı: “Avrupa’da, bilgisayarlarda ve akıllı telefonlarda kullanılan uyarlamaların (Applications, “apps” olarak da bilinen) üretiminde 800.000 yeni iş yaratıldı. Yılda 10 milyar Avro’luk iş hacminin yaratıldığı bu dalda çalışanların, Almanya’da %19’u, İngiltere’de çalışanların %35’i ayda 1.000 Avro’dan daha az maaş alıyorlar.” Bu ülkelerin büyük kentlerinde, 2 ila 3 odalı ev kiralarının 700 – 800 Avro’dan aşağı olmadığı düşünülürse, bu insanların hangi sınıfa dahil olabilecekleri hakkında daha doğru tahminlerde bulunulabilir. Bu gerçek, “beyaz yakalılar” ya da “yeni küçük burjuvazi” veya “kentli sınıflar” diye tanımlanan toplumsal katmanlar ve kesimlerin hangi sınıfa ait oldukları tartışmasına açıklık getirecek güzel bir örnektir.

Giddens, orta sınıfın bu yeni unsurlarının, ikinci dünya savaşından sonraki dönemde sendikal hareket açısından büyümesinin ve kendilerinin çalışma yöntemlerinin giderek mekanikleşmesinin, Marksist yazında, bu kesimin proleterleşmesi olarak görülmesini eleştirir ve orta sınıf yeni unsurlarının proleterleşmediğine kanıt olarak “bu değişimlerin çerçevesi içinde, orta sınıfın ve işçi sınıfının karşılıklı kaynaşmasını (sağlayan) köklü bir sürecin gerçekleşmediği”ni anlatır. (Giddens, 1979, s. 240) Şüphesiz, bu unsurların işçi sınıfı ile birlikte homojen bir bütün oluşturdukları söylenemez. Fakat Marksizm, emek gücünü satarak geçimini sağlamak zorunda kalan orta sınıf mensuplarının, otomatik işçi sınıfı mücadelesine

katılacağını, işçi sınıfını organik bir parçası olacağı iddasında değildir. Ancak bu unsurlar üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayışlarıyla ve üretim sürecinde artık değer ürettikleri için tanım gereği objektif olarak işçidirler. İşçiliğin objektif şartlarını taşımalarına rağmen giydikleri gömleğin yakasının mavi veya beyaz renkte olması onların sınıfsal konumlarını tanımlamaz. Bunların arasında kalıcı bir kaynaşmanın olmaması, siyasal bilincin gelişmemesine yani kendileri için sınıf olup olmadıklarına, dolayısıyla subjektif şartlara bağlıdır.

Üretim araçları karşısındaki konumları itibariyle işçilerden farklı bir konumda olmayan bu toplumsal kesimler, esas olarak aldıkları ücretlerin yüksekliği ve sürekliliği ile işçilerden ayrılırlar. Burada kast edilen, güvencesiz çalışmanın mühendis, mimar ve benzerleri için getirdiği şartları unutmaksızın, genel ücret farklılıklarıdır.³ Bu objektif şartlar, söz konusu grupların ücretlerle ilgili gelişmeler olumsuz yönde gittiği oranda sol veya daha çok sol-liberal siyasete yönelmelerinin de sebebidir. Ancak ücretlerin yükselmesi ve düşmesi keyfi ya da tesadüfi sebeplerle olmaz. Kapitalist üretim sürecinde, verili bir tüketim hacminde, sermaye birikimini arttırmak için kapitalistin sahip olduğu sermaye rezervlerini yatırım için kullanmaktan başka olanağı yoktur. Böyle bir yatırım sermayesi mevcut veya hazır değilse, sermaye birikimi sadece tüketim seviyesinin düşürülmesi, dolayısıyla mutlak artı değer elde edilmesini sağlayan yöntemlere dönmekle mümkündür. Bunun doğal sonuçları da sadece yukarıda sözü edilen meslek gruplarının değil, tüm ücretlilerin yoksullaşmasıyla (ya da borç batağı içinde yaşamalarıyla) sonuçlanır. Fakat yoksullaşma konusuyla doğrudan ilgili olan ücret konusuna daha yakından bakalım.

Ücretliler ve Ücretler

Ücretliler ve ücretler konusu orta sınıf tartışmalarında oldukça geniş ve önemli bir yer tutuyor. Bir çok yazar, sosyolog yirminci yüzyılın sonu ve yirmibirinci yüzyılın başında sanayi toplumundan “ücretliler toplumuna” geçildiği ve işçi sınıfından farklılığından dolayı bu “toplumun” burjuvazi ve işçi sınıfı arasında orta sınıfı meydana getirdiği kanısındadır. Çünkü “işçi sınıfından hiyerarşik bakımdan yukarıda bulunan ve mütehakkim pozisyonları işgal eden yeni ücretli kategorileri ortaya çıkar.” (Özalp, 2014, s.137) Bu konuya ilgili olarak sol-liberal, yeni Weberci yazında Marksizme yöneltilen eleştiriler ağırlıklı olarak şu savlarda yoğunlaşır:

- Artan ücretlerin sonucu olarak işçi sınıfının tüketim alışkanlıklarının da değişerek daha refah bir yaşamı sağlayan olanakların ortaya çıkması, işçi sınıfının “orta sınıflaşması”nı getirdi. Bu gelişme sadece batı Avrupalı ve Anglo-Sakson ülkelerle sınırlı kalmadı ve “proleterya ve burjuvazi arasında bir kutuplaşma gerçekleştiğine dair tezin içeriğini boşalttı.” “Bu dönüşümün Marksistlerde yarattığı çaresizlik hırçın yanıtlar verilmesine yol açtı.” (Balaban, 2013, s.17)⁴ “Orta sınıflaşma” tezlerinden hareketle Ralf Dahrendorf gibi tarihçi – sosyologlar ise artık çağdaş kapitalist toplumlarda sınıfların kalmadığı sonucuna ulaşırlar. (Dahrendorf, 1968b)
- Bir başka eğilim Robert Castel’in güvencesizlikle ilgili çalışmalarından hareketle; “ücretliler toplumunda, mülk sahipliği ile emek arasındaki temel karşıtlığın önemini kaybetmeye başla”dığı, dolayısıyla toplumsal çelişkilerin ve çatışmaların “sınıflı toplum modelinden önemli farklılıklar gösteren ücretliler toplumu modeline göre şekillenmeye” başladığı savunulur. (Özalp, 2014, s.137)

³ Güvencesizlik ve toplumsal sınıflarla ilgili olarak daha ayrıntılı bir tahlil için bakınız: Ergunalp, “Prekarya: Güvencesizlik yeni bir sınıf mı yaratıyor?”, Mesele dergisi, sayı:91, Temmuz 2014, veya <http://meseledergisi.com/2014/07/prekarya-guvencesizlik-yeni-bir-sinif-mi-yaratiyor/>

⁴ Balaban’ın orta sınıfla ilgili tezlerinin etraflı bir eleştirisi için bakınız:Ergunalp “Gündem Dışı bir Tartışma veya Yeni Sınıf Keşifleri” <http://soldiyalog.com/?p=2152> veya <http://meseledergisi.com/tag/isci-sinifi/>

Bu savların temelinde Marksizmin, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte işçi sınıfının ve orta sınıfın sürekli yoksullaşacağını öngördüğü ve Marksizmin sınıflar teorisinin bu temel varsayım üzerinde inşaa edildiği konusundaki eksik ve yalnış bir inanış vardır. Bu yanılı sadece sol-liberal çevrelerde değil, bazı Marksist veya daha doğru bir ifadeyle vulger (kaba, yabancı) Marksist çevrelerde de egemendir. H. G. Thien, Ralf Dahrendorf ve Adorno arasında, 1968 yılında, bir sosyologlar kongresinde toplumsal sınıflar hakkında yaptıkları bir tartışmayı aktarırken şunları söyler: “ Marks’a dayanarak Adorno; Marks’ın teorisinin özünde tarihsel olduğunu ve toplumsal değişimleri sadece gözlemediğini fakat aynı zamanda tanımladığını belirtti. Marks’ın proletya kitlelerinin sefilleşmesi (yoksullaşması) veya sınıf çelişkilerinin keskinleşmesi hakkındaki öngörülerinin anlamı budur.” (Thien, 2014a) Burada Marksizm adına konuştukları veya toplumsal sınıfların varlığını tartışma konusu yapan R. Dahrendorf’a karşı, Marksizmi savdukları iddisında bulunan gerek Adorno gerekse onun konuşmasını yorumlayan Thien, Marks’ın proleteryanın sefilleşmesini mutlak bir gelişme olarak gördüğü, inancından hareket ederler.

Ancak yalnızca sol-liberal yazında veya vulger Marksistlerde değil, daha ciddi kaynaklarda da toplumsal sınıflar konusu tartışılırken aynı yanılığdan hareket edildiği görülür. Yirminci yüzyıldaki en yetkin sosyologlardan Anthony Giddens, Marks’ın kapitalizmin geleceği hakkında yaptığı çoğu öngörünün gelecekteki olaylara “yenik düştüğünü” söyler ve bu öngörülerden birinin de “kapitalist ekonominin olgunlaşması arttığı oranda, ücretli emek ile sermayenin payına düşen ekonomik kazancın arasındaki göreceli eşitsizliğin artacağı hakkındaki tez” olduğunu ekler. “19. yüzyılın sonundan beri, Marks’ın ‘ücretli emek’ olarak sınıflandıracağı istihdam yapısının ağır basan büyük kısımlarında, gerçek (reel) gelirler tüm kapitalist toplumlarda ciddi derecede arttı. Büyük önemi olan bu gerçeklik, eğer ‘sefilleşme tezi’ (Verelendungsthesen) kapitalizmin geleceği hakkında özel bir ‘öngörü’ olarak kabul edilirse en azından Marks’ın bakışı açısından, Marks’ın ekonomik teorisine göre, sıçrama noktasının, ücretli emeğin kronik olarak, kendisinin kapitalizmin büyüyen üretken zenginliğindeki göreceli payını arttıramayacağı dikkate alınır, anlamını oldukça kaybeder.” (Giddens, 1979, s.182) Yani burada Giddens, Marks’a yönelttiği eleştirisini, onun, kapitalist gelişmenin işçi sınıfı için mutlak bir yoksullaşmaya yol açacağını savunduğu varsayımına göre temellendiriyor.

Bunun gerçekten böyle olup, olmadığını Marks’ın teorisinin gelişimini 1968 yılında yayınlanan bir çalışmada irdeleyen Ernest Mandel’den izleyelim: “1844’deki ilk ‘Ekonomik-Felsefi Elyazmaları’nda Marks, kapitalizmin tüm ücret artışlarına, emek gücü için ortaya çıkan talebi, *işçilerin yerlerine makinaları koyarak* karşılık vereceğini iddia eder.” (Bu tez, Marks’ın daha sonra kaleme aldığı Kapital’de açıkladığı gibi, artık değerın makinalar tarafından değil sadece işçiler tarafından üretilebileceği tezi ile de çelişir.) “(Marks’ın) o yıllarda, bu yasadan çıkardığı sonuç şunu ifade eder: İşçiler ne kadar çok üretirlerse o kadar az tüketirler. (Marks) gerçek ücretlerin mutlak düşüşünü kabullenir.” “Böylece iki arkadaş (Marks ve Engels) gerçekte, *esas itibariyle demografik gelişim tarafından değil, sermaye birikiminin hareketleri tarafından belirlenen* bir ücret teorisi geliştirirler.” (Mandel, 1968a, s. 140) Mandel, daha ileride “Felsefenin Sefaleti”, “Ücretli Emek ve Sermaye”, “Komünist Manifesto” gibi bir dizi eserde Marks ve Engels’in “kapitalist toplumda genel eğilimin kelimenin mutlak anlamında ücretlerin düşmesinden yana olduğu ve bunun fiziksel var oluş sınırlarına dayandığı” görüşünü benimsediklerini anlatır. 1857 - 1858 yıllarında Grundriss üzerinde çalışırken Marks, ücret sorununun daha diyalektik, daha ayrıntılı ve net bir anlayışını geliştirir ve bunu Kapital’in yazılmasına kadar ve daha sonra da değiştirmez. “Marks (Grundriss’de) işçinin ihtiyaçlarının en azından yüksek konjunktür dönemlerinde artmasının mümkün olduğunu ve bu yüzden emek gücünün değerinin içinde iki unsuru bulduğunu kesinlikle vurgular: biri az ya da çok aynı kalan bir fiziksel unsur, diğeri değişken bir unsur;

ki bu (değişken unsur), *işçinin gittikçe artan ihtiyaçları benimsediği oranda*, emek gücünün yeniden üretiminde bir gereklilik haline gelir.” (Mandel, 1968a, s.142)

Nitekim Mandel’in, Marks’ın teorik çalışmalarının tarihsel gelişim içerisinde izlenmesi gerektiği kanısına Engel’de katılır. “Kırkılı yıllarda Marks ekonomi politığın eleştirisini henüz sonuçlandırmamış idi. Bu daha çok ellili yılların sonlarında gerçekleşti.” (MEW, cilt 22, s. 202)

Demek ki, emek gücünün maliyeti sadece onun, işçinin tekrar çalışabilmesi için gerekli fiziksel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla sınırlı olarak yeniden üretilmesinden ibaret değildir. Fakat ücretli; ister işçi, ister özel sektörde çalışan maaşlı memur olsun aynı zamanda tüketicidir. Emek gücünün yeniden üretimi aynı zamanda tüketim demektir. Kapitalist daha çok kâr etmek için daha çok satmak, daha çok satmak için daha çok üretmek zorundadır. Fakat bu kaçınılmaz olarak, herkesin üçer beşer buzdolabı alması mümkün olmadığından, daha çok tüketici olmasını gerektirir. Ama daha çok tüketici her kadının “en az üç çocuk doğurması”nı devlet eliyle teşvik etmekle olmaz. Kapitalistlerin çocukların büyüüp alışverişe çıkmalarını bekleyecek zamanları yoktur. Burada tüketici kredileri, konut kredileri, daha bir yığın başka kredi olanakları sanki bir ihsan gibi devreye sokulur. “Refah”a, tüketime doymayan (consummatio, ergo sum) “yeni orta sınıf” mensubu ömrünün sonuna kadar ödemekle bitiremeyeceği borç batağına batırılır.)

Refah ve yoksullaşma ikilemi global ölçekte gözlemlendiğinde; 1990’ların başından itibaren global ekonominin yaygınlaşması ile, bir zamanlar 3. dünya ülkeleri veya az gelişmiş ülkeler olarak tanımlananların dünya pazarıyla bütünleşmesi ile birlikte refah ve yoksullaşma olgularını sadece ulusal sınırlar içerisinde irdelemenin pek sağlıklı bir yöneliş olamayacağı bellidir.

Giddens, 1970’lerin sonunda kaleme aldığı, “Gelişmiş Toplumlarda Sınıf Yapıları” adlı eserinde, kapitalizmde ücretlerin düşmediğini, aksine genel olarak yükseldiğini kanıtlamak için batı Avrupa ülkeleri, ABD ve Japonya’dan örnekler verir. Fakat bu ülkelerdeki ekonomik, siyasal ve sınıfsal gelişmeleri birbiri içine kaynaşmış bir bütün olarak, global ölçekte ele almaz. Mandel ücretlerin göreceli düşüşü ele alınırken üç özelliğe dikkat etmek gerektiğini söyler. Bunlardan birincisi; bu düşüş sadece kapitalist toplumun tümü için, yani uluslararası çerçevede, ileri sanayi toplumlarında ortalama ücretlerin geçici ve yerel artışına paralel olarak sözkonusu olabilir. Bu gelişmede sermayenin büyümesi öyle bir boyuta ulaşır ki; emek gücünün istihdamı demografik gelişmeye oranla sürekli yükselebilir. “*Çünkü sermayenin bu büyümesine içkin iş olanaklarının ortadan kaldırılışı, bu ülkelerden çok, onların dışında, üçüncü dünya diye adlandırılan ülkelerde gerçekleşir.*” (Mandel, 1968a, s. 147) Örneğin Bengladeş’de günde bir dolara çalışan tekstil işçilerini herhalde herkes bilir. İkincisi; teknolojinin ilerleyişiyle eş zamanlı olarak, sanayi işsizler ordusunun sürekli büyümesini önleyen bir “yeni orta sınıf” gelişir, ki bu olgu Marks tarafından ortaya çıkışından çok önce “Artı Değer Teorileri”nde belirtilmiştir. (Mandel, 1968a, s. 147) (bakınız: MEW 26-2, s.573-578) Üçüncüsü; yoksul ülkelerden göç öyle bir boyuta ulaşır ki, emek gücüne olan talep ve emek gücünün arzını kapsayan gelişmeler temelden değişebilir.

Hizmet Sektörü

Yeni orta sınıf tezlerinde, hizmet sektörü ile ilgili ve bunlardan çıkarılan teorik yargılar önemli bir yer tutar. Hizmet sektörünün inkar edilemeyecek büyümesi orta sınıfın büyümesinin de bir kanıtı olarak görülür. Oysa her ekonomik sektörün içinde çeşitli sınıflar vardır. Hizmet sektörünün ortaya çıkışı ve büyüüp yaygınlaşması kapitalist ekonominin yasalarından bağımsız değildir ve kapitalizmin içsel dinamiklerinin sonucudur. Sermayenin özellikle ana sanayi dallarında merkezileşmesi ve yoğunlaşması, onun bu alanlardaki finansal

ve örgütsel hegemonyasını da getirir. Belli bir aşamadan sonra küçük ve orta büyüklükteki sermayeninbu sektörlere yönelmesi ve tutunması söz konusu hegononyanın etkinliği oranında zorlaşır. “İçerisinde ilk sermaye birikiminin mümkün olmadığı ve içerisine girilmesi zor sanayi sektörlerinin büyüdüğü oranda, küçük ve orta büyüklükteki sermayenin akın ettiği, *sanayi dışında* kalan sektörler o kadar yaygınlaşır. Böylece, zamanımızda “hizmet sektörü” olarak adlandırılan, olağan üstü büyüme hakkında ek bir açıklama elde ederiz.” (Mandel, 1968, s.565)

Büyüyen hizmet sektöründe ücretli çalışanlar arasında çok büyük farklılıklar vardır. Şüphesiz bu sektörde yönetici ve benzeri görevlerde istihdam edilenlerle daha alt kademelerde çalışanları bir bütün olarak aynı sınıfın mensupları olarak görmek mümkün değildir. Aldıkları görevlere ve işletme içindeki işlevlerine göre işçi sınıfına da, orta sınıfa da dahil olabilirler. Ancak işçi sınıfına dahil olmak üretimdeki işlevin yanı sıra sınıfsal bilinci de gerektirir. Oysa tam da bu noktada sadece kitlesel medya vasıtasıyla değil, işin örgütlenmesi ve görev bölümünün yapısı itibarıyla de hizmet sektöründe çalışanlar güçlü bir ideolojik saldırıya maruzdurlar. Sıradan müşteri temsilcileri “account manager” olarak, emlak komisyoncularında çalışanlar “brooker”, malzeme depolarındaki palet sürücülerini “reachtruck operatörü” olarak adlandırıldıkça kişinin neredeye ait olduğunu kavraması da güçleşiyor.

Hizmet sektöründe faaliyet gösteren kesimler içinde hatırı sayılır bir büyüğe de küçük dükkan sahipleri, kafe sahipleri, bakkallar ve benzerleri sayılabilir. Giddens orta sınıflar içindeki bu kesimlerin büyük burjuvaziden ayırd edilemeyeceği kanısındadır. “Küçük burjuvazi, büyük burjuvaziden ayrı bir sınıf olarak görülebilecek ise, bu, onların diğerlerinin karşısında sömürülen bir sınıf olduklarından değil, sadece her bir (grubun) sahip olduğu mülkiyetin farklı büyüklüğünden dolayıdır.” (Giddens, 1979, s.122) Orta sınıfın klasik mensuplarından esnafın ne kadar bağımsız olduğu, kendi hesabına çalıştığı tartışma götürür. Bugün bir çok bakkal, kafe sahibi vb. artık büyük gıda ve meşrubat sanayi şirketlerinin satış elemanı derekesine düşmüşlerdir, anlaşma yaptıkları şirketlerin ürünlerinden başkasını satamazlar ve bu şirketlerin zaman zaman girdikleri finansal dar boğazların yükünü taşımaya mahkumdurlar, fakat bu şirketlerin bünyesinde çalışan satış elemanlarının sosyal güvencelerinden de yoksundurlar. Bu durum, orta sınıfın bu eski unsurlarının küçük burjuvazinin mensubu olmaları gerçeğini değiştirmese dahi, sömürülmediklerini iddia etmek son derece tartışmalı bir konudur.

Hizmet sektöründe gittikçe büyüyen ve teknolojinin üretimdeki etkinliği arttıkça üzerinde daha çok tartışılmaya başlayan bu grubu söz yerindeyse bilgi üreticileri meydana getirir. “Neo-kapitalizmde, bilginin (bilgi üretiminin) ilk (en önemli) üretici güç olarak tekniğin yerini aldığı iddiası son derece sorunludur.” (Giddens, 1979, s.244) Söz konusu olan “yerini alması” değildir, ama tekniğin yanı sıra bilgi üretimi de önemli bir üretici güç haline gelmiştir. Bu gelişmenin en dikkate değer örneklerini bilgisayar sektöründe, özellikle program yazılımında görebiliriz. Ancak bilgi üretiminin son derece farklı görünüşleri vardır. Sanayide çalışan bir program yazımcısı, bilgiyi sözelimi depolardaki ya da üretim birimlerindeki robotların kumandası için doğrudan üretim süreci içinde üretirken, bir özel okulda veya üniversitede görevli öğretim üyesi veya doçent farklı bir bilgiyi üretim süreci dışında üretir. İlk bakışta, ikisi de bilgi üreten programcı ve öğretim görevlisinin farklı sınıflara mensup oldukları düşünülebilir. Programcı (veya yazımcı), doğrudan bir metanın üretimine katılmasa dahi, söz konusu metanın üretilebilmesi için zorunlu olan kumandaları ürettiği için toplam üretimin bir parçasıdır. Fakat öğretim görevlisi için aynı şeyi söyleyebilir miyiz?

Hizmet sektöründe çalışanlar içinde; öğretmen, tekniker, mühendis, mimar gibi öncelikle meta değil, bilgi ürettikleri kabul edilen meslek mensupları geniş bir yer tutar. Gayri maddi emeğin sahipleri olarak da tanımlanan bu grupların meta üretimine katılmadıkları için işçi değil, yeni orta sınıfın mensupları oldukları savunulur. Özel bir okulda çalışan bir öğretmen veya özel bir üniversitede çalışan öğretim görevlisi meta üretmese dahi değer üretmektedir. Çalışmasının sonucunda okulun veya üniversitenin sahibine artık değer bırakmaktadır.

Orta sınıf tartışmalarında, sık sık ağırlıklı hizmet sektöründe çalışan “beyaz yakalılar”ın varlığı, bu sınıfın ne kadar genişlediğine, büyüdüğüne kanıt olarak ileri sürülür. Beyaz yakalıların varlığı hakkında hiçbir ciddi ampirik, sosyolojik araştırma olmamasına rağmen avukat ve mühendislerden “plaza çalışanları”na kadar geniş bir toplumsal kesim bu sınıfa dahil edilir. “Plaza çalışanları” ifadesinin en az “beyaz yakalılar” kadar yüzeysel, belirsiz bir tanım olduğunu geçerken belirtmekte yarar var. Bu karmaşaya kapılmamak için hizmet sektörü içinde çalışanların toplumsal konumlarını üretken emek ve üretken olmayan emek açısından irdelemek daha sağlıklı bir yöntem olacaktır.

Hizmet sektöründe çalışanlar genellikle üretken olmayan emeğe örnek olarak gösterilirler. Oysa böyle bir iddianın bir çok sorunları vardır. Herşeyden önce hizmet sektörü homojen bir yapı değildir, daha açık bir ifadeyle bu sektörde çalışanların hepsi üretim sürecinde aynı rolleri, işlevleri üstlenmezler. Yeni bir orta sınıfın veya sınıfların varlığını savunan teorik çalışmaların çoğunda “beyaz yakalılar” kavramı önemli bir yer tutar. 1950’li yıllardan sonra ABD sosyologları tarafından, Weberci teorik çözümlerinin etkisiyle de geliştirilen bu kavram ile, beyaz yakalılar tarafından yapılan işlerin üretken olmayan emek içerdiğinden hareketle bu grubun işçi sınıfından ayrı bir sınıf, “yeni orta sınıf” olduğu savunulur. Çünkü aynı teorik çözümler; Marks’ın ve dolayısıyla Marksist sınıf tahlilinin, işçi sınıfını sadece üretken emekle sınırladığı varsayımından hareket ederler.

Bu sektörde çalışan bir insanın tek başına bir meta veya değer üretmediği ileri sürülebilir. Meta üretmemek veya tek başına üretmemek işçi sınıfına mensup olmamayı mı gösterir? Üretken olmanın temelinde sadece meta değil, değer üretimi de yatar. Bu tartışmada çoğunlukla unutulmuş, hizmet ve benzeri sektörlerde çalışanların da değer yarattıklarıdır. “Kapitalist üretimin dolaysız amacı ve **asıl ürünü artık değer** olduğu için, ancak dolaysızca **artık değer üretmeleri** halinde **emek, üretici**, emek yetisi uygulayıcısı da **üretici işçi** olur, yani doğrudan doğruya üretim süreci içinde sermayenin değerlendirilmesi için tüketilen emek üreticidir.” (Marks, 2011, s.800) Günümüzde özel sosyal yardım kurumlarının, hastanelerin, kliniklerin ve benzerlerinin dahi verdikleri hizmeti bir “ürün” olarak tanımladıklarını görebilmek için reklam broşürlerine bir göz atmak yeter. İşçinin, beyaz veya mavi yakalının, emek gücünü satın alan kapitalist onun artık değer yaratmasını sağlamak zorundadır. Çalışmasının sonunda artık değer üretmeyen bir beyaz, mavi, sarı, yeşil vs. yakalıyı istihdam etmenin bir kapitalist için hiç bir anlamı olamaz.

Sınıfsal ayırım, farklılık, işçinin yada özel sektörde çalışan memurun hangi görevleri hangi teknik olanaklarla yaptığında, görev yaparken kullandığı yöntemlerin neler olduğunda değil, meta veya değer üretimi sürecine artık değer üreterek katılıp, katılmadığındadır. Bir metanın, bir işçi veya özel sektör memuru tarafından veya onlarca işçi ve/veya memurun ortak çabasıyla üretilmiş olması sürecin sınıfsal karakterinde bir değişikliğe yol açmaz.

Üretimin hem her iş yerindeki hem bir şirket bünyesindeki hem de global ölçekteki yeniden-düzenlemesi (re-organizasyonu), iş bölümünde geniş çaplı ve derin değişiklikler yaratmıştır. Bir çok sektör ve iş dalında üretilen gerek meta gerekse değer artık bir tek işçinin veya “beyaz yakalı”nın ürünü değil, fakat bunaların kollektif emeklerinin ürünüdür.

“... **Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğunun** ya da **kapitalizme özgü üretim tarzının** gelişmesiyle bireysel işçi değil, giderek artan bir ölçüde **toplumsal olarak birleştirilmiş bir emek yetisi** toplam emek sürecinin **gerçek yürütücüsü** haline geldiği ve kendi aralarında rekabet edip üretim makinasının bütünü oluşturarak değişik emek yetileri dolaysız meta, daha doğrusu ürün oluşumu sürecine çok değişik biçimlerde katıldığı, birisi daha çok eliyle, ötekisi daha çok kafasıyla, birisi *magager, engineer* (yönetici, mühendis), teknolog vb. olarak, ötekisi *overlooker* (gözetmen) olarak, üçüncüsü doğrudan el işçisi, hatta düpedüz el ulağı olarak çalıştığı için, gittikçe artan sayıda **emek yetisi işlevi, üretici emek** dolaysız kavramının altına, bunların taşıyıcıları da, **üretici işçiler**, sermayenin doğrudan doğruya sömürdüğü ve genel olarak kendi değerlendirme ve üretim sürecine **tabi kıldığı** işçiler kavramının altına konur.” (Marks, 2011, s.801)

Buradan hangi sonuçlar çıkar? Birincisi; kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte bireysel işçiliğin değil, toplumsal olarak birleştirilmiş emeğin tayin edici olduğu. İkincisi; ücretli olarak çalışan insanların, üretim sürecinde bir kısmının mühendis, teknisyen vs. diğerlerinin el emekçisi olarak yer almaları bunlardan birinin orta sınıfa diğerlerinin işçi sınıfına dahil olduğunu göstermez.

“Ürün, genel olarak, bireysel üreticinin dolaysız ürünü olmaktan çıkar, bir toplam işçinin, üyeleri emek nesnesi üzerine uygulanan işin ancak büyük veya küçük bir parçasını yapan bir birleşik işçinin ortak ürünü haline gelir. ... Üretici tarzda çalışmak için artık bizzat elle çalışmak bile gerekmez. Toplam işçinin organı olmak, bunun alt işlevlerinden herhangi birini yapmak yeter. ... Kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, özünde artık değer üretimidir.” (Marks, 2011, s. 485-486)

Denizcilik işletmelerinin gemilerinde çalışan çıpacılar, gemiler iskeleye yanaştığında, bunları kalın halatlarla iskele babalarına bağlayarak geminin yolcularının iniş – binişlerinde sabit ve güvenli kalmasını sağlarlar. İstanbul’da Avrupa yakasından Asya yakasına geçerken, yaptığınız yolculuğun değeri olarak bir ücret ödersiniz. Bu değer size verilen hizmetin karşılığıdır. Yolculuğun değerini; gemiye ve iskeleye yapılan yatırımın yanı sıra, geminin bir hedef iskeleye ulaşması sağlayan kaptanın, makinistin ve gemideki diğer çalışanların sundukları hizmetin toplamı oluşturur. Fakat gemi iskeleye yanaştığında, çıpacının emeği yani sunduğu hizmet yoksa tüm yolculuğun bir değeri olmayacaktır. Tabii, hiç bir iskelede inmezsizin ebediyen gemide yaşamak istemiyorsanız. Toplumsal emeğin anlamı budur.

Sonuç olarak

Toplumsal sınıf ve tabakalar; statik, duragan yapılar değildir. Aksine dinamik yapılardır ve tarih boyunca farklı değişimlerden geçmişlerdir. Bir zamanlar içinde sadece burjuvaziye barındıran orta sınıfın; kapitalizmin gelişimine paralel olarak içinde sadece küçük burjuvaziye ve başka tarihsel dönemlerde küçük burjuvaziye ve köylülüğü barındırdığı dönemler de olmuştur. Şimdi, yirminci yüzyılın ikinci yarısından bu yana, değişik ülkelerde değişik yoğunluklarla yeni toplumsal tabakaların orta sınıfa katıldıklarını görüyoruz. Fakat bu defa, bu zamana kadar olduğundan farklı olarak, orta sınıfa üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayan ve geçimlerini emek güçlerini satarak sağlamak zorunda olan unsurlar katılıyor. Bu unsurların işçi sınıfı içinde değilde orta sınıf içinde yer almaları, objektif durumlarından çok aldıkları eğitimin, kapitalizmin kültürel hegemonyasının bir sonucudur. Ancak kapitalizmin yapısal çelişkileri ve krizleri, bu tabakanın gittikçe daha çok mensubunu protesto hareketlerinin, direniş eylemlerinin ve Türkiye’de geçen yılın Haziran ayaklanmalarında ve diğer ülkelerde benzer olaylarda olduğu gibi toplumsal kalkışmaların içine itiyor. Bu

tabakalar toplumsal muhalefetin içinde yerlerini alırken, kapitalizmin kültürel hegemonyası altında geliştirdikleri liberal veya sol-liberal ideolojilerini de birlikte getiriyorlar. Son yıllarda liberal teorisyenlerin ortalığı sel gibi kaplayan açıklamaları; objektif olarak işçi sınıfı içine itilmiş bu tabakaların, kendilerinin işçi olmadıklarını kanıtlayıcı kaygısından doğuyor. Bir yandan egemen düzenle (kapitalizm) olan somut ekonomik, siyasal ve kültürel çelişkileri onları sınıf mücadelesinin içine iterken, diğer yandan işçi olmadıklarını, hele hele bir zamanların proleterleri gibi “kötü şeyler” istemediklerini ispatlamaya çalışıyorlar.

Bununla birlikte orta sınıfı homojen bir yapı olarak görmek, orta sınıfın öncülüğünde toplumsal dönüşümler (devrimden vaz geçtik) beklemek son derece yanıltıcı olacaktır. Bir yandan orta sınıfa katılan yeni toplumsal tabakalar, bu sınıfı toplumsal muhalefetin içine çekmeye çalışırken, hâlâ üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerini muhafaza eden eski unsurları onları düzeni muhafaza etmeye çağırıyor. Bu parçalanmışlık yüzünden orta sınıf hiç bir zaman “kendisi için sınıf” olamayacaktır.

*****

Sosyologların kaderi biraz dilbilimcilerin kaderine benzer. Dilbilimciler bir dilin üreme yolları, gramer kuralları ve benzerlerini tespit etmeye ve giderek bir dilde “doğru” konuşmanın ve yazmanın kurallarını (yasalarını ?) tespit etmeye çalışırlar. Ve bir kere bu kurallar konduktan sonra herkesin, o dilde, kurallara uygun konuşup, yazmasını isterler. Oysa “sokaktaki vatandaş” konuşurken ve yazarken bu kuralları düşünerek, mutlaka onlara uygun biçimde davranmaz. Dil, dilbilimcilerden habersiz olarak ürer ve gelişir. “Millet dili, aydın kişilerin dili değildir” (Kıvılcımlı, 2011a, 59) Sürekli değişen toplumsal hayatta çeşitli olayları ifade etmek için yeni yeni kelimeler, tanımlar türer. 10 yıl, 20 yıl önce kullanılmayan kelimeler yeni anlamlar kazanır. Bunu gibi toplumsal olaylar da sosyologların tanım ve teorilerinden bağımsız gelişir.

Dolayısıyla hangi dahiyane teorik açıklamalar yapılırsa yapılsın, hangi şaşırtıcı yeni sınıf keşifleri yapılırsa yapılsın, toplumsal sınıflar bu teorilerden bağımsızca (ve belki de habersizce) ekonomik, siyasal ve kültürel şartların kendilerini yönelttiği toplumsal dönüşümleri ve devrimleri gerçekleştireceklerdir.

“Sorun, şu ya da bu proleterin veya tüm proleteryanın kendisi için şimdilik *hangi hedefi önüne koyduğu* değildir. Sorun, *ne olduğu*, ve var oluşunun kendisini tarihsel olarak ne yapmaya mecbur bırakacağıdır.” (Marks/Engels, MEW 2, s. 38)

Kaynaklar:

Alıntılardaki italik ve koyu harflere yazılmış kelimeler yazarların kendilerine aittir. Metinde yabancı dildeki eserlerden yapılmış alıntıların Türkçe'ye çevirisi tarafımdan yapılmıştır. Dietz Verlag tarafından 1965 – 1981 yılları arasında yayınlanan Marks ve Engels'in toplu eserlerinden yapılan alıntılar, metinde cilt ve sayfa numarasıyla sadece MEW olarak zikredilmiştir.

- Balaban, Utku (2013), "Faburjuvazi ve İktidar", Praksis dergisi sayı 32 içinde, sayfa 11 – 63
- Balkan, Erol ve Öncü, Ahmet (2014b) "İslami Orta Sınıfın Yeniden Üretimi", "Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP" içinde sayfa 251 -290, Yordam Kitap, İstanbul
- Bourdieu, Pierre (1998), "Praktische Vernunft, Zur Theorie des Handelns", Suhrkamp Verlag, Frankfurt
- Dahrendorf, Ralf (1968b), "Gibt es noch Klassen?", "Klassenbildung und Sozialsichtung" içinde, sayfa 279 – 296, Darmstadt
- Giddens, Anthony (1979) „Die Klassenstruktur fortgeschrittener Gesellschaften“, Suhrkamp Verlag, Frankfurt
- Keyder, Çağlar (2013a) "Yeni Orta Sınıf", <http://bilimakademisi.org/yeni-orta-sinif-caglar-keyder/>
- Kıvılcımlı, Dr. Hikmet (2011a) „Türkçe'nin Üreme Yolları ve Dil Devrimciliğimiz“, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul
- Mandel, Ernest (1968), "Marxistische Wirtschaftstheorie", Suhrkamp Verlag, Frankfurt
- Mandel, Ernest (1968a), "Entstehung und Entwicklung der ökonomischen Lehre von Karl Marx", Europaeische Verlaganstalt, Frankfurt
- Marks / Engels, (1976), Seçme Yapıtlar Birinci Cilt, Sol Yayınları, Ankara
- Marks, Karl (2011) "Kapital, Cilt 1", Yordan Kitap, İstanbul, çeviri: Mehmet Selik, Nail Satlıgan
- Marx Engels Werke, (MEW) 1965 – 1981, (Toplu Eserler) Dietz Verlag, Berlin
- Özatalay, Cem (2014), "Türkiye'de Ücretliler Toplumunun Başkalaşimleri", Toplum ve Bilim dergisi içinde sayı 129, sayfa 130 – 151
- Pannekoek, Anton (1909), "New Middle Class", International Socialist Review dergisinin Ekim 1909 sayısı, <http://www.marxists.org/archive/pannekoek/1909/new-middle-class.htm>
- Thien, Hans – Günter, (2014a), "Klassentheorien – letzte 50 Jahre", PROKLA - Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft içinde, sayı 175
- Weber, Max (1980) Wirtschaft und Gesellschaft, J.C.B. Mohr Verlag, Tübingen, 5.Baskı